

קריאה (פמיניסטית) מחודשת בברכות החובקות את השינה

עתה אני מבקשת להרחיב את יריעתה של ברכת "שלא עשני אשה", ולטעון שאחת מהמטרות המרכזיות של טקס ברכות השחר כולו היא הוצאת המתפלל מהוויה לילית אפלה הנתפסת כנשית והעברתו לרשות גברית מוארת.

...הברכה הראשונה שנאמרת, לפי הוראות התלמוד, אחרי ברכת "נשמה", היא הברכה על היכולת להבחין ("שנתן לשכוי בִּינָה להבחין בין יום ובין לילה"). התרגול המכונה לא אחת "גבר" הוא זה שבכוחו ליצור חיץ בין הרשויות. בתרבויות רבות התרגול הוא סמל לאיבר המין הגברי. גם השם cock בסלנג בשפה האנגלית מרמז על כך. חוקרים שעסקו במלחמות התרגולים באי באל, גרסו שבעיני תושבי האי התרגול הוא מעין איבר זכרות המנותק מגוף בעליו האנושי, והתייחסו אליו כאל פאלוס עצמאי בעל רצון משל עצמו.¹

התרגול-הגבר-הפאלוס תוחם בקריאתו בין היום ובין הלילה, משליט אם כן סדר על האווירה הכאוטית של השינה, של הנשייה ובמידה מסוימת – של הנשיות. הגבריות אינה, אם כן, רק הרשות היומית והמוארת לעומת הלילה והשינה, אלא עצם היכולת להבחין בין השתיים.

הבה ניתן את דעתנו לטיבה של הגבריות היהודית הראויה – אין זו גבריות של שרירים ואון אלא של שליטה עצמית ושל איפוק. הדבר מתואר במדרש המספר על הליסטים ריש לקיש ההופך להיות "גברא רבה" – גבר גדול, אדם חשוב – בעקבות פגישתו עם רבי יוחנן שרחץ בירדן, כשהוא מוותר על חיי הליסטות הפרועים ומתמסר לתלמוד התורה. כשריש לקיש מצטרף לרבי יוחנן הוא אינו מצליח לחזור לאחוריו ולקחת את בגדיו, ולמעשה הוא עובר מעין סירוס סמלי (בבלי בבא מציעא פד, ע"א). ה"גבריות" של בן התורה הכחידה את הגבריות של הגבר השרירי והחזק. הדברים נכונים לא רק לליסטים שחזרו בתשובה אלא לכל גבר, גם לגבר צעיר בן שמונת ימים: באמצעות המילה, המשליטה את החוק והמסגרת החברתית והדתית על גוף התינוק, עובר גופו של ה"גבר" הקטן התמרה מן הטבע לתרבות, ואילו האישה, שאינה עוברת התמרה כזו, נשארת בתחום הטבע. הנחת התפילין לדוגמה, פעולה הנתפסת גברית למהדרין ביהדות המסורתית, עניינה הגבלה וקשירה של האדם את עצמו והבעת מודעות לשליטה שהוא מקבל על עצמו, ושל יכולתו לגדור גבולות ולבצע הבחנות.

את הנשיות מאפיינת, לעומת זאת, זרימה לא נשלטת של דם או של מים. בהקשרים רבים מים נמשלים לאישה ולנשיות ולהפך, לדוגמה: "שִׁתָּה מִים מְבוֹרָךְ וְנִזְלִים מִתּוֹךְ בְּאֶרֶץ... יְהִי מְקוֹרֶךְ בְּרוּךְ וְשִׁמְח מְאֹדָה נְעוּרֶךְ" (משלי ו, 15, 18). המים הם שקופים, אין להם צבע משלהם. מראות משתקפים בהם אך באופן מתעתע, והם זקוקים לכלי שיכיל אותם וייתן בהם צורה. תכונות אלה התאימו לסמליות המיוחסת פעמים רבות לנשים.

גם שיער פרוץ ("זורם") של אישה נתפס כסמל לאי-שליטה, ועל כן נקבע בהלכה שנשים נשואות חייבות לכסות את ראשן, אם כי לא נוכל שלא להזכיר שמדובר בפרשנות (מאוחרת יחסית ומחמירה) למה שנאמר בתלמוד, ההליכה בכיסוי ראש עניינה צניעות וקבלת מסגרת של שליטה עצמית. פריעת ראשה של אישה סוטה (במדבר ה, 18) הוא סמל להדרתה מן התרבות וגם שיקוף טקסי של מעשיה-שלה – היא פרעה את הסדר החברתי בניאופה (או בכך ש"הפכה את עצמה" חשודה) ולכן היא מוצגת כפרועה (תרתי משמע). החרדה שהזרימה הנשית מעוררת, עומדת בבסיס חוקי ההרחקה של האישה הנידה, החיוב בכיסוי הראש וחוקי ההגבלה על הופעתה ועל תפקודה הציבורי. טקס ברכות השחר בא לענות גם על חרדה מפני הזרימה הלא-מודעת והבלתי נשלטת של תודעת הישן. יש בו בטקס משום

¹ M. Mead & G. Bateson, *Balinese character*, New York 1942, pp. 25-26. ראו גם: ק' גירן, פרשנות של תרבויות, תרגום "מיזלר", ירושלים 1990, עמ' 180–277.

אישוש יומי של הגבריות, ברגע של התעוררות התודעה עם בוקר ובשעה שהיא נזילה ובמיוחד מתוך מודעות לכך שיתכן שהמברך נפרד בחוסר חשק מן ההווה הלילית העוטפת, הכולית והמוכללת.

עמדתי על כך שהאישה היא נותנת החיים אבל המחשבה על ראשית החיים מעוררת מבלי משים גם חרדות הקשורות לקצם. האישה הראשונה, חוה, היתה "אם כל חי", אבל מדרש רב-עוצמה המסביר את שלוש המצוות שניתנו לנשים, מלמד שהיא היתה גם רוצחת (בכוח אם לא בפועל), כתוצאה מהחטא שהחטיאה את אדם הראשון:

ומפני מה ניתן לה מצות נידה? על ידי ששפכה דמו של אדם הראשון, לפיכך ניתן לה מצות נידה. מפני מה ניתן לה מצות חלה? אמר להן מפני שקלקלה את אדם הראשון שהיה חלתו של עולם, לפיכך ניתן לה מצות חלה. ומפני מה ניתן לה מצות נר של שבת? על ידי שכיבתה נרו של אדם הראשון, לפיכך ניתן לה מצות נר של שבת (בראשית רבה יז).

אם כל חי, לפי מדרש זה, היא גם אם המוות. דימויים שונים מציגים את האישה עצמה כספית, כמפתח לחיים, שכן גופה של האישה הוא הסף הפיזי שאותו חצה כל אדם בהיוולדו. נשים, גורסת הרבה דברה אורנסטין, נמשכות לספים ומסוגלות לתפקד במצבים לימינליים, בעוד שגברים מבקשים לחצות אותם. המעבריות היא כשלעצמה, קובעת אורנסטין, עניין נשי...²

האישה מייצגת את חוסר הצורה והמוכללות גם בשל יכולת ההולדה שלה וטיב הקשר בינה ובין העובר הנובט בה. העובר ספון ומוכלל בתוך אמו ואינו מבחין בין גופו ובין גופה. בתלמוד נאמר: "עובר ירך אמו הוא" (בבלי סנהדרין פ, ע"ב). בהיותו ברחם הוא אינו ישות עצמאית ואין לו קיום נפרד. בעת הלידה התינוק נפרד מאמו, אבל בחודשי חייו הראשונים עדיין אינו חש כיצור בעל קיום עצמי. עם רכישת השפה נפרד התינוק מן האם באופן הדרגתי ומגלה את עצמיותו המובחנת. התרחקות התינוק [הזכר] מהאם היא גם התרחקות מן הממדים הנשיים שלו. גם התינוקת הנקבה גדלה ונפרדת מן האם אבל בניגוד לתינוק הזכר היא נשארת בעולם הביתי והנשי. אם ההתעוררות בבוקר משולה ללידה סמלית, הרי שמשמעה התרחקות מההווה המוכללת וחסרת ההבחנות של השינה, או במילים אחרות, מהווה קיומית אימהית-נשית.

בכוח גופה של האישה להכיל חיים חדשים ולכלכלם. הקרבה שלה לחיים ומגעה עם ראשיתם וכוחות הפריור האצורים בה, מרתקים אבל עם זאת גם מאיימים ולא מובנים. מי שנותנת חיים, מקושרת בעוצמה רבה, גם אם באופן אסוציאטיבי ולא מודע, גם למוות (וכבר עמדנו על כך שהמילה "קבר" מציינת לעתים "רחם"). בכלל זה ניתן לקשרה למוות הסמלי והזעיר שמתרחש בשינה.

כשם שהלילה החשוך הוא חסר צורה והשינה היא חסרת אבחנות, כך גם האישה, שאין-ספור דימויים משווים אותה ללילי ולאפל. בעוד שהגבר מושווה במקרים רבים ליום המואר והפעיל ואף לשמש, הנשים קושרו לאורך ההיסטוריה ללבנה המשנה צורתה מדי יום, זו אשר אין לה אור משל עצמה, והמקבלת את אורה מן "המאור הגדול" הזורח עליה. המדרש מלמד שבשל גאוותה של הלבנה נגזר עליה להתחסר ולהתמלא בכל חודש (בבלי חולין ס, ע"ב). מעניין לציין שבמדרש הזה אלוהים מבקש מחילה מהלבנה על גזירת הקטנתה, והיה מי ששאל האם יש כאן ביקורת על האל שפגם באישה. המילה היוונית mene, שממנה גזור הכינוי למחזור החודשי בשפות אירופה (menstruation), משמעה ירח וחודש כאחד, ממש כשם שבעברית המילה "ירח" מציינת חודש. ובחירת המדרש על עונשה של הלבנה בכינויה הנקבי אינה מסתברת כמקריית...

האישה נראתה לחז"ל (וכאמור, לא רק להם) כשייכת באופן טבעי להווה הביתית ובראש ובראשונה למיטה (הבית של הבית) וכקשורה לפעילויות הנעשות בה: שינה, יחסי מין, הולדה ומיתה. ריבוי הדימויים הללו של האישה כאמורפית, כחסרת צורה מוגדרת, כנזילה, כספך, כלילית, מקבעים את מעמדה כ"אחר" אולטימטיבי. כשם שהאישה היתה "אחר" בעיניהם של התנאים והאמוראים, כך הוויית השינה, היא "אחרת" להוויית הלימוד ויראת השמים....

² Orenstein Debra, *Lifecycles: Jewish Women on Life Passages and Personal Milestones*, Woodstock 1994, pp. 425-426, 362. ראו גם: א' ריץ', *ילוד אישה*, תל אביב 1989, תרגום: כ' גיא, עמ' 40-41.